

UOT 930.2

**QOBUSTANIN QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİNİN AZƏRBAYCANDA
MEZOLİT DÖVRÜNÜN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ROLU****S.V.MƏMMƏDOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
arkeolok@mail.ru

Məqalə qobular ölkəsi Xəzər dənizi ilə Şamaxı rayonu arasında dağətəyi coğrafi rayon kimi tanınan Qobustan ərazisindən bəhs edir. Qobustanda Böyükdaş, Kiçikdaş dağları, Cingirdağ və Yazılıtəpə sahəsində 6000-ə qədər qədim şəkil, 10-dan çox daş dövrü düşərgəsi, sonrakı dövrlərin yaşayış yerləri, çoxlu qəbirlər və başqa arxeoloji abidələr aşkar edilmişdir. Qobustan abidələri sahəsi dövlətin qərarı ilə Qobustan dövlət tarixi-bədii qoruğu elan edilmiş, açıq səma altında muzeyə çevrilmişdir. Qobustanın qədim qayaüstü təsvirləri və başqa arxeoloji abidələr mezolit (orta daş) dövründən eramızın orta əsrlərinə qədərki 10 minillik tarixi dövrü əhatə edir.

Açar sözlər: arxeoloji qazıntılar, antropoloji tip, mezolit, mikrolitik texnika, kurqan

Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar və aşkara çıxarılmış qayaüstü təsvirlər xalqımızın minilliklərin dərinliklərinə gedən köklərini izləməyə imkan verir. Azərbaycan arxeoloqları mezolit dövrünün abidələrini digər yerlərlə yanaşı, Qobustan zonasında da aşkara çıxarmışlar. Azərbaycanda mezolit mədəniyyətinin izlərinə ilk dəfə Qazax rayonunda Avey dağındaki Damcılı mağarasında təsadüf olunsa da, bu dövrə aid zəngin material Qobustanda Böyükdaş və Kiçikdaş dağları ərazisindəki düşərgələrdən əldə edilmişdir (1,82). Belə ki, mezolit bəşər tarixinin mühüm mərhələsidir. Bu mərhələnin abidələrinin tədqiqi Azərbaycanda və bütövlükdə Qafqazda istehsal xarakterli təsərrüfatın-əkinçilik və maldarlığın başlanğıc mənbəyini əsl mənada öyrənməyə imkan verir. Maraqlıdır ki, açıq səma altında özünəməxsus şəkil qaləriyası olan Qobustan qayaüstü təsvirləri kompleksi mezolit dövrü incəsənətinin görkəmli abidəsidir. Qobustan qayasında aparılan qazıntılar bölgədə mezolit dövrünü daha yaxşı təsəvvür etməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qobustanın mezolit düşərgələri (Anazağa, Kənizə, Öküzlər, Firuz, Ceyranlar, Qayaarası) qayaaltı sığınacaqlarda aşkar olunmuşdur. İri qaya parçalarının

arasında yaranmış bu mağara-sığınacaqlar uzun müddət mənzil kimi istifadə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, mezolit dövrü təxminən e.ə. XIII-IX minillikləri əhatə edir. Bəşər tarixində, onun bütün sonrakı inkişafını müəyyən edən bu mühüm mərhələ mənimsəmə təsərrüfat formasından (ovçuluq-balıqçılıq-yığıcılıq) istehsalədici təsərrüfata keçid olmuşdur. Qobustan abidələrində istənilən proses göstərir ki, bu dövrdə bütün müasir mədəni inkişafa zəmin yaranır, cəmiyyətdə və insan həyatında dönüş ərəfəsi başlanır, istehsalədici təsərrüfatın əsas sahələri – əkinçilik və maldarlıq meydana gəlir. Qədim Qobustan sakinləri ovçuluq və yığıcılıqla yanaşı, əkinçilik və maldarlıq vasitəsilə ərzaq istehsalına başlayır. Demək olar ki, bu dövrdən başlayaraq bəşəriyyətin əsas inkişaf xəttini təbiətin hazır nemətlərini mənimsəmək yox, ərzaq istehsal etmək yolu müəyyən edir. Belə bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, mezolit dövründə baş verən dəyişiklikləri çox vaxt üst paleolitdə ovçuluq təsərrüfatında baş vermiş böhranla bağlayırlar. Belə güman edirlər ki, mezolit dövrünə qədər iqlim və landşaft kompleksində baş verən dəyişikliklər, bununla əlaqədar insan faktoru təsirinin güclənməsi nəticəsində təsərrüfatın bu növündən potensial imkan artıq tükənmişdi. Qobustan qayaüstü təsvirlərinin görkəmli tədqiqatçısı C.Rüstəmov Qobustanda insan təsvirlərinin ən qədim nümunələri mezolit dövrünün qadın və kişi təsvirlərini ətraflı və müfəssəl surətdə öyrənmişdir. Həmin təsvirlər qayalar üzərində öndən və yandan olmaqla siluet şəklində qazılmışlar. Qayalarda şəkillərin bu cür döyülməsi Qobustan üçün səciyyəvidir (2, 60). Maraqlıdır ki, Qobustan qayalarındakı qədim şəkillər arasında diqqəti xüsusi cəlb edən mövzulardan biri qadın təsvirləridir. Qobustanda “Kə-nizə” düşərgəsində arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış Qobustanın Mezolit dövrü qadın fiqurları da qayalardakı qadın fiqurları formasındadır. Qadın heykəlcikləri və şəkillərinin yaradılmasını alimlərin çoxu bolluq rəmzi kimi izah edir və onu ovsunçuluqla bağlayıb ilahiləşdirirlər. Anaya, bəşəriyyətin yaşaması səbəbkarına pərəstiş, onun ilahiləşdirilməsi tək ibtidai dövrdə deyil, indi də bir qanunauyğunluğa malikdir. Qobustanda mezolit dövrünə aid qadın təsvirləri ən çox Kiçikdaş və Böyükdaş dağının yuxarı səki sahəsində qeydə alınmışdır. Aşağı səki sahəsində onlara nisbətən az təsadüf olunur. Qobustanda paleolit dövrü adamlarının dünyagörüşünü rəmzi olaraq əks etdirən ən qədim dövrlərə aid qadın təsvirləri içərisində bir qədər fərqli qadın təsvirləri də aşkar edilmişdir. Bu ikinci tip qadın təsvirləri mahiyyətcə əvvəlkiləri təkrarlayır. Mezolit dövrünün inkişaf mərhələsinə aid bu tip qadın təsvirləri iridöşlü, yoğun baldırlı, lakin dizdən boğma ilə ayrılmış ayaq hissəsinin əzələsi qabarıq verilmişdir. Onların çoxu öndən olmaqla təsvir edilmiş və xeyli iri ölçülüdür. Onların çiyinlərində mezolit dövründə artıq əsas ov silahı olan yay-ox və ya ucuna daş bağlanmış toxa tipli yerqazan təsərrüfat aləti vardır (3,61). Mezolit dövründə bir çox yerlərdə olduğu kimi Qobustanda da yeni təsərrüfat formalarının axtarışı başlanır. Azərbaycanın bir çox yerlərində açıq sahələr əvəzinə insanlar daha çox meşədə ov etməyə başlayırlar. Heyvan sürüsündə tərkibin dəyişməsi, heyvanların sayının xeyli azalması, həm də ox və yayın

icad edilməsi kollektiv ovdan meşələrdə fərdi ova keçmək üçün geniş imkanlar yaradır. Ox və yayın, həm də müxtəlif düzmə dişli alətlərin meydana gəlməsi mikrolitik texnikanın güclü inkişafına təkan verir. İqtisadiyyatın güclü sahəsi kimi formalaşan balıqçılığın dənizdə və ya quruda aparılan ov və akva faunadan maksimum istifadə ilə intensivləşməsi uzlaşır. Eyni zamanda yığıcılığın intensivləşməsi öz növbəsində dənli bitkilərin becərilməsinə gətirib çıxarır və s. Bütün bunlar istehsaledici təsərrüfat formasına keçid üçün imkanlar yaradır.

Qobustan qaya rəsmlərindəki çoxlu qayıq şəkilləri aydın göstərir ki, mezolit dövründə bir çox yerlərdə, o cümlədən Azərbaycanda balıqçılıqda qayıqlardan istifadə olunmağa başlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün regionlarda istehsaledici təsərrüfatın yaranması və inkişafı eyni cür olmamışdır. Bəzi yerlərdə əkinçilik, digərlərində maldarlıq və maldarlıq məhsullarının istehsalı üstün olmuş, üçüncülərdə isə bu iki təsərrüfat sahəsi bərabər inkişaf etmişdir. Yəqinliklə demək olar ki, istehsaledici iqtisadiyyatın mənşəyi əkinçilik və maldarlıqdan əvvəl mövcud olmuş təsərrüfatın kompleks xarakteri ilə əlaqədar olmuşdur. Həmin vaxt ibtidai kollektivin ərzaqla təchizatı ovçuluq və əsasən yığıcılıqdan əldə edilən məhsulla təmin olunurdu. Beləliklə, istehsaledici iqtisadiyyatın mənbəyi mənimsəmə təsərrüfatından başlayır. Qobustan sakinləri minilliklər ərzində bitki və heyvanat aləmi haqqında müntəzəm olaraq bilik toplamış, bitki və heyvanların həyat tsikli ilə tanış olmuş, orada gedən prosesləri müşahidə etmişlər. Bütün bunlar əkinçilik və maldarlığın yaranmasında lazımi hazırlığı təmin etmişdir. Qobustanda yabani bitkilər, o cümlədən buğda və arpa bitirdi və bitkiləri də ev heyvanlarının əcdadları otlayırdı. Belə bir şərait isə yeni təsərrüfat formasına keçmə prosesini sürətləndirirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, XI-X minilliklərdə Qobustanın qədim sakinləri, yəni artıq mezolit dövrü adamları yabani bitkilərin dənindən qida kimi istifadə edir, xırdabuynuzlu heyvanları-keçi və qoyunu əhliləşdirməyə, dənli bitkiləri becərməyə başlayırdılar. Əldə edilən daş alətlər-biçin bıçaqları və sürtgəclər bu barədə müəyyən məlumat verir. Bu dövrdən Azərbaycanda istehsaledici təsərrüfatın ilk əsasları qoyulur, Kaspi sahilində Qobustan sakinləri dənizdə balıq tutur, suiti vurur və ceyran ovlayırdılar. Onlar ovçuluqda ox və yaydan istifadə edirdilər və artıq iti ev heyvanı kimi əhliləşdirmişdilər. Bu rayonda “ceyran mezoliti” deyilən dövrdən mənimsəmə təsərrüfatının son mərhələsi, eramızdan əvvəlki VIII minillikdən isə istehsaledici təsərrüfat yaranmağa başlayır. Diqqəti belə bir məsələyə də yönəltmək lazımdır ki, Qobustan ərazisində istehsaledici təsərrüfatın elementləri mezolit sonu-neolit əvvəlindən yaranır. İndiyədək 20-yə qədər qayaaltı yaşayış məskəninin aşkara çıxarıldığı Qobustandakı mezolit abidələri sübut edir ki, bu dövrdə istehlak təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçid üçün hərtərəfli zəmin yaranmış, ibtidai maldarlıq və əkinçiliyin rüşeymləri meydana çıxmış, anaxaqanlıığı daha da inkişaf etmiş, ibtidai incəsənət təşəkkül tapmışdır (4, 9).

Qeyd etmək lazımdır ki, mezolit texnikası üçün kiçik həndəsi fiqurlar (üçbucaq, seqment, tropes və s.) şəklində mikrolit alətlərin istehsalı səciyyəvidir. Karandaşvari nüvələrdən qoparılmış bu lövhəcikləri ağac və ya sümük sağanağa geydirib qətranla bərkitməklə istənilən quraşdırma alət hazırlanırdı. Qobustanın Firuz düşərgəsində və qayaaltı sığınacaqlarında tapılan Mezolit və Neolit alətlərin bir hissəsi mikrolitlərdən ibarətdir. Azərbaycanda mezolit mədəniyyətinin izlərinə ilk dəfə Qazax rayonunda Avey dağında Damcılı mağarasında təsadüf olunsada, mezolit dövrünə dair zəngin material Qobustanda Böyükdaş və Kiçikdaş dağları ərazisindəki düşərgələrdən əldə edilmişdir. Qobustanın mezolit düşərgələri (Anazağa, Kənizə, Öküzlər, Firuz, Ceyranlar, Qayaarası) qayaaltı sığınacaqlarda aşkar olunmuşdur. İri qaya parçalarının arasında yaranmış bu mağara-sığınacaqlardan uzun müddət mənzil kimi istifadə olunmuşdur. Kənizə sığınacağında qayalararası keçidlər yonulmamış daş parçaları ilə hörülmüşdür. Sığınacaqların bəzən qalınlığı 1 m-ə çatan mədəni təbəqələrində çoxlu miqdarda daş məmulatı və ətrafında heyvan sümükləri atılmış ocaq qalıqlarına rast gəlinmişdir. Sığınacağın qaya divarlarında və mədəni təbəqədən olan hörgü və bəzi adi daşlarda insan və heyvan rəsmlərinə təsadüf olunur. Qobustanın mezolit düşərgələrində alət və silahların hazırlanmasında keyfiyyətli çaxmaqdaşından, eləcə də sümükdən, çaydaşından və qismən əhəngdaşından istifadə olunmuşdur. Qobustanda və ona yaxın rayonlarda çaxmaqdaşı yatağı məlum deyil. Ola bilsin ki, Qobustanın qədim sakinləri çaxmaqdaşını konqlomeral çıxıntıları, çay və dəniz daşları arasından və ya palçıq vulkanları tullantıları içərisindən seçir, bəlkə də qonşu vilayətlərdən gətirirdilər. Maraqlıdır ki, mezolitə keçid dövründə Qafqaz və Ön Asiyanın bir çox mezolit dövrü abidələrində olduğu kimi, Qobustan düşərgələrinin daş alətləri də mikrolitik səciyyə daşıyır. Bu, başlıca olaraq həmin dövrdə ox və yayın geniş yayılması ilə əlaqədardır. İti ucluq, deşici, müxtəlif tipli qaşovlar, kəsər və kəsərciklər bu dövrdə hazırlanan səciyyəvi alətlərdir. Mikrolitlər əsasən dişli yığıma alətlərin, ox, mizraq, nizətipli silahların və biçin bıçaqlarının hazırlanmasında istifadə olunurdu. Qeyd edək ki, Qobustan mezoliti üçün iynəvari xırda iti üçbucaqlar səciyyəvidir. Kiçik qaşovlar çox müxtəlifdir. Onların bir qismindən yığıma alət diş kimi də istifadə olunurdu. Əldə edilən uclu və yanlı qaşovlar gön işləmədə, ağac və sümük alətlərin və s. hazırlanmasında istifadə olunmuş universal alətlərdir. Xırda kəsici alətlər sümük və ağac üzərində aparılan zərif işlərdə istifadə olunurdu. Əmək alətləri arasında oxun çubuğunu hamarlayıcı əşyalar da diqqəti cəlb edir. Onlara Qobustanın bütün mezolit düşərgələrində rast gəlinmişdir. Hamarlayıcı alətlər üzərində diametri 1 sm olan göz açılmış yastı oval qarğadüzü daşından hazırlanmışdır. Bəzi hamarlayıcılarda gözlərin kənarı çərtmələr, ziqzaq xətlər və sünbülvari naxışlarla bəzədilmişdir. Anazağadan əldə edilən oxun çubuğunu hamarlayıcı alət qırığı üzərində heyvan (keçi və ceyran) təsviri vardır. Bu tip alətlər başqa ərazilərin mezolit düşərgələrindən də məlumdur. Bir cəhətə də diqqət yetirmək gərəkdir ki, Qobustanın çaxmaq daşı qəlpələrindən hazırlanmış mezolit dövrü ox ucları

səlis formaya malik deyillər. Mezolit dövründə çay daşlarından əsasən zərb alətləri, sürtkəclər, top üçün pərsəngdaşı, dişəkləyicilər, kərkivari və s. alətlər hazırlanırdı. Qobustanda çay daşından alətlər ağac kəsmədə və ağacısləmədə, ilik çıxarmaq üçün sümük sındırmada, qayalarda şəkil döymədə və başqa sahələrdə işlənirdi. Yabani bitki dənələrini və yeməli kökləri əzmək üçün daş sürtkəclərdən istifadə edilirdi. İlk qəlpələr bıçaq, xırda çaylaq daşları isə dişəkləyici alət kimi işlədilmişdir.

Qobustanın mezolit dövrü ovçularının əsas silahı yay və ox idi. Öz dövrünə görə bu mürəkkəb silah, ət məhsulu əldə etməyə imkan yaradırdı. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bununla əlaqədar olaraq, Qobustanda ən qədim rəsmlər yay və oxla silahlanmış, təbii böyüklükdə, siluetşəkilli adam təsviridir. Çoxlu kişi və tək-tək qadın təsvirlərinin yay-oxla silahlı verilməsi, kompozisiyasının sabitliyi mezolit dövründə bu tip alətlərdən Qobustanda geniş istifadə olunduğunu göstərir. Qobustanda istifadə olunan oxlar əsasən yığma idi, yəni oxun ağac hissəsinin ucuna çaxmaq daşından iti ucluq bərkidilirdi. Kəsiyi dairəvi şiş uclu sümük ox uclarından da istifadə edilirdi. Böyükdaş dağı zirvəsinin cənub-qərb hissəsində qorunub saxlanmış daş hasar qalığı mezolit dövründə Qobustanda təbii və süni tələ ilə də ov edildiyini göstərir. Kiçikdaş dağında 58 saylı qaya üzərindəki şəkil isə ovçuluqda tələdən də istifadə olunduğuna bir nümunədir. Qobustan əhalisi əsasən gur və ceyran ovlamışdır. Belə ki, mezolit dövrü təsərrüfatının əsas sahələrindən birini balıqçılıq təşkil edirdi. Bu dövrdə balıqçı toru və balıqtutan qarmaqlar meydana gəlir, ağacdan qayıq və qayıq kürəkləri hazırlanır. Qobustan qayalarında içərisində adam, bəzən də burun hissəsində günəş şəkli çəkilmiş qayıq təsvirlərinə rast gəlmək olur. Üzərində qayıq rəsmi çəkilmiş daşlar qazıntılar zamanı, o cümlədən Firuz düşərgəsinin mədəni təbəqəsindən də tapılmışdır. Qayalarda balıq və toru təsvirləri, qazıntılardan tor üçün ağırlıq daşı, balıq və suiti sümüklərinin tapılması Qobustanda bu dövrdə balıqçılığın inkişafını aydın əks etdirir. Qobustan düşərgələrinin sakinləri tordan və mizraqdan istifadə edərək, balıq, hətta nəre balığı ovlayırdılar.

Qobustanın mezolit dövrü sakinlərinin təsərrüfatında ovçuluq və balıqçılıqla yanaşı, yığıcılıq az əhəmiyyət daşıyırdı. Onlar ərazidə bitən göy-göyərtili, göbələk, yer fındığı, yabani bitkiləri yığırdılar. Bitki kökləri ağac və daşdan olan yerqazan alətlər vasitəsilə çıxarılır, dənli bitkilər isə yığma bıçaqlarla yığılırdı. Beləliklə, aydın olur ki, mezolit dövründə qədim qobustanlılar ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıqla məşğul olurdular. Belə bir fikir var ki, hələlik Qobustanda və bütün Azərbaycanda mezolit dövrü üçün istehsalədici təsərrüfatın (əkinçilik və maldarlıq) elementlərinin inkişafını göstərən inandırıcı dəlil əldə edilməmişdir. Ancaq ola bilsin ki, Qobustanda mezolit sonundan bəzi heyvan növləri əhliləşməyə və dənli bitkilər mədəniləşməyə başlamışdır. Bunu Azərbaycan tədqiqatçısı C.H.Rüstəmov da təsdiq edir (1,84). Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu R.Göyüşov qeyd edirdi ki, mezolit dövrü Azərbaycanda VII minilliyədək davam etmişdir. Onun izlərinə Damcılıda və Qobustandakı Ana

zağası, Çobanlar zağası, Firuz düşərgəsi kimi abidələrdə rast gəlmək mümkündür. Bu abidələrdən xırda daş alətlər, ox ucları, alət hazırlamaq üçün karandaşvari nüvəciklər, mikrolövəciklər və s. ilə yanaşı, əhliləşdirilmiş heyvan sümükləri də aşkar edilmişdir (6,19). Deməli, həmin dövrdə insanlar nəinki ox-yay gəzdirib ovçuluqla məşğul olmuş, həmçinin bəzi heyvanları əhliləşdirə bilmişlər. Belə bir maraqlı cəhətə də diqqəti yönəltmək lazımdır ki, mezolit dövrü düşərgələrini öyrənən dünya alimləri bu dövrdə yaşamış insanların həyat tərzinə aid maraqlı materiallar toplamışlar. Hər şeydən əvvəl, məlum olmuşdur ki, mezolit dövrü insanların geyimi yaşadıkları zamanın iqlim şəraitinə uyğun imiş. Mezolit dövrü insanları paltar, əsasən ovladıqları heyvanların dərisindən tikmişlər. Məlum olduğuna görə, o dövrdə kollektiv əmək çox güclü olmuşdur. Bu da təbiidir. Vəhşi heyvanları dörd yandan qovub hər hansı yarıq, yaxud qayadan tullanmağa məcbur etmək, xüsusi çəpər və tor ilə balıq ovlamaq, ev tikmək, qayıq düzəltmək və s. şübhəsiz ki, kollektiv əməyi şərtləndirmişdir. Məlumdur ki, kollektiv əmək özlüyündə icma mülkiyyəti yaradır. Ayrı-ayrı insan kollektivləri müəyyən əraziyə, torpağa, ov üçün yararlı yerə, meşəyə, suya və s. öz ərazisi kimi baxmağa başlayır. Bu isə bəşər tarixində, rüşeym halında olsa belə ilk qəbilə quruluşunun yaranmasını doğurur (7, 89). Beləliklə, mezolit dövrü məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafı ilə, insan qrupları arasında ictimai dəyişikliklər prosesinin başlanması kimi də xarakterizə olunur.

Tanınmış arxeoloq C.Rüstəmov Qobustanın qədim təsvirləri içərisində diqqəti xüsusi cəlb edən mövzulardan biri kimi qadın təsvirlərini müqayisəli təhlil edir. Qobustanda qeydə alınmış qadın təsvirləri çəkilmə üsulu və təsviri formalarına görə müxtəlif baxımlıdır. Onların bir qrupu qayalarda, rəmzi olmaqla, yandan kölgə şəklində qazılmış və içərisi sürtülüb hamarlanmışdır. İkinci tip qadın təsvirləri mahiyyətə yuxarıdakıları təkrarlayır. Üçüncü tip qadın rəsmləri ümumi baxımlığı cəhətdən ikinci tip qadınlar kimi, lakin kontur xətlə əhatə edilməklə göstərilmiş və içərisi müxtəlif istiqamətli xətlərlə bəzədilmişdir (8, 62).

Vaxtilə SSRİ-də qayaüstü təsvirlərin görkəmli mütəxəssislərindən olan İ.M.Cəfərzadə Qobustan qayaüstü təsvirlərini məzmunu və işləmə texnikasına görə təhlil edərək onları dövrlər üzrə qruplara bölmüşdür. Tədqiqatçının fikrincə, Qobustan qayaüstü rəsmlərinin ən qədim nümunələri çiyinlərindən kaman aşırılmış, ayaqüstə və ya yarımoturmuş vəziyyətdə silueti çəkilmiş insan təsvirləridir. Onlar təbii ölçüdə, çox vaxt qəfəsə çanağı hissəsi müstəsna olmaqla geyimsiz təsvir olunmuşdur. Bəzən isə kişi təsvirləri əlində balta həkk olunmuşdur. Böyükdaş və Cingirdağ zonalarında təbii böyüklükdə verilmiş öküz rəsmləri, nisbətən kiçik miqyasda silueti çəkilmiş geyimli, silahla birlikdə işlənmiş insan təsvirləri, burun hissəsində günəş rəsmi çəkilmiş qayıq rəsmləri və s. təşkil edir (9,8). Qeyd etmək lazımdır ki, ovçuluğun inkişafında uzaq vuran silahların tətbiqi əhalinin ət ərzağı ilə təminatında mühüm rol oynayırdı. Qəbilənin təsərrüfat həyatında və icmanın sosial quruluşunda başlanan dəyişikliklər heyvanların əhliləşdirilməsinə təkan verməklə, təsərrüfat-

çılığın ayrı-ayrı sahələrinin əsası qoyulurdu. Firuz düşərgəsində son mezolit təbəqəsində kütləvi dəfnlə əlaqədar on böyük və bir uşaq skletinın aşkar edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada külli miqdarda qəbir avadanlığı, əsasən bəzək əşyaları və müxtəlif alətlər əldə edilmişdir. Tapılan alətlər ölənlərin məşğuliyyəti ilə əlaqədardır. Bütün ölənlərin bəzəklərində daş muncuqlar olduğu halda, bəzi skletlərin yanında xüsusi bəzək əşyaları-çöl donuzunun qılınc dişindən asmalar, orijinal formalı kiçik çaydaşından amuletlər, sümükdən balıqçılıq toru toxumaq və balıq vurmaq üçün alətlər, mərmərlənmiş daşdan deşikli zərbə alətləri də tapılmışdır. Ölülərin dolixokran və braxikran antropoloji tipə mənsub olduğu müəyyən edilmişdir (10, 8).

Qobustan təsvirlərinin ilk tədqiqatçısı İ.M.Cəfərzadə hesab edir ki, burada heyvanların əhliləşdirilməsi öküzdən başlayıb. Bu baxımdan Qobustanda 45 saylı daşın cənub üzündə boynuna ip bağlanmış öküz təsviri böyük maraq doğurur. Ancaq bu daşın arxa üzündə təsviri eyni texniki üslubda işlənmiş öküz ovlanma səhnəsində təsvir olunmuşdur. Bir qrup ovçu öküzlərə ox atır. O dövrdə Qobustan əlverişli təbii şəraitə malik olduğundan burada yerli əhalinin ov etməsi üçün çoxlu öküz, bezoar keçisi, ceyran və gur sürüləri dolaşırdı. Belə bir məsələyə diqqət çəkmək lazımdır ki, məlum olmuş faktlar Azərbaycanın mezolit dövrü əhalisinin müəyyən dini etiqadlarla əlaqədar əcdadlara sitayişin formalaşdığını göstərir. Bu baxımdan Qobustanda qazıntılar zamanı tapılmış, üzərində təsvirlər olan bəzi daş məmulatı da maraq doğurur. Çaydaşından hazırlanmış bir sürtgəc şaquli xətlər və xətlər arasında nöqtələrdən ibarət cərgələrlə bəzədilmişdir. Digər sürtgəcdə bəzək köndələn döymə xətlərdən ibarət idi. Oxun çubuğunu hamarlayıcı alətin biri üzərində heyvan təsviri çəkilmiş və o çoxlu çərtmələrlə naxışlanmışdır. Bəzi qadın və öküz rəsmləri tatuirovka ilə bəzədilmişdir. Rəsmlərin bir qismi qayalara boya ilə çəkilmişdir. Bütün bunlar Qobustanın qayaüstü rəsmləri kolleksiyasında qədim Qobustan sakinlərinin yüksək estetik duyğularını əks etdirən ibtidai incəsənət abidələridir. Rəsmlərdə nəinki təsərrüfat fəaliyyəti, həm də qədim Azərbaycan əhalisinin mənəvi aləmi sahəsində maraq doğuran çoxlu səhnələr təmsil olunmuşdur. İndiyədək Qobustanda Böyükdaş, Kiçikdaş, Şıxqaya və Şonqar dağları sahəsində və Cingirdağda, Yazılıtəpədə, eləcə də qədim düşərgədə yaşayış yerləri, kurqan və digər abidələrdə qazıntı zamanı qaya və ayrı-ayrı daşlar içərisində altı mindən artıq erkən mezolitdən orta əsrlərin sonunadək geniş tarixi dövrə aid qədim rəsmlər aşkar edilmişdir. Qeyd edək ki, Qobustanın qayaüstü təsvirlərindən belə kəmərcinli, hündür qamətli, aralı qoyulmuş güclü baldırlara malik kişi, irisinəli, incə belli, iri ombalı, yoğun qıçlı və bəzən bədəni tatuirovka edilmiş qadın təsvirləri, real və mütənasib verilmiş öküz, ceyran və gur rəsmləri, kollektiv rəqs, kollektiv əmək, balıq ovu səhnəsi və gəmi təsvirlərinin bəziləri mezolit dövrünə aid edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. 1 c, Bakı: Elm, 1998, 476 s.

2. Rüstəmov C.N. Qobustan dünyası. Bakı; Azərənəşr, 1994, 176 s.
3. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi: Dərslük. Bakı: Adiloğlu, 2005, 486 s.
4. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər) red., S.Əliyərli. Bakı: Azərənəşr, 1996, 872 s.
5. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: İşıq, 1986, 186 s.
6. Cəfərzadə İ.M. Qobustan. Qayaüstü rəsmlər. Bakı: YNE-XXI, 1999, 347 s.
7. Əliyev Təvəkkül. Tur Heyerdal və Azərbaycan // Azərbaycan arxeologiyası. vol.4. 2002. №1-2
8. Cəlal Tağıyev. Mesopatamiyadan daha qədim mədəniyyət ocağı... Mədəniyyət qəzeti. 2009-cu il 07 mart
9. Samirə Vəliyeva. Qobustan qayalar üzərində salnamədir. Azərbaycan qəzeti, №156

РОЛЬ НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ ГОБУСТАНА В ИЗУЧЕНИИ МЕЗОЛИТА АЗЕРБАЙДЖАНА

С.В.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Гобустан – Страна оврагов – так называется большой географический район между Каспийским морем и районом Шамахи. На территории горы Беюкдаш, Кичикдаш, Джингирдаг и холма Язылы в Гобустане выявлены около шести тысяч наскальных рисунков, более десяти стоянок каменного века, поселений последующих периодов, много погребальных и других археологических памятников. Постановлением правительства республики территория Гобустанских памятников объявлено Гобустанским Государственным историко-художественным заповедником и ныне функционирует, как музей под открытым небом. Древние наскальные рисунки и другие археологические памятники Гобустана охватывают десятитысячелетнюю историю от среднекаменного века (мезолит) до средневековья.

Ключевые слова: археологические раскопки, антропологический тип, мезолит, микролитическая техника, курган

ON GOBUSTAN ROCK DESCRIPTIONS OF THE MEZOLITHIC TIME IN AZERBAIJAN

S.V.MAMMADOVA

SUMMARY

Gobustan is a country of ravines. This name is given to a vast geographical region of Jeirankechmez river basin at the south-eastern spur of the Large Caucasian mountains ridge, between the Caspian Sea and Shemakha. About 6 thousands inscriptions on rocks, more than 10 thousands of settlement camps of the Stone Age, and subsequent ages, many sepulchlar and other archeological monuments have been revealed in the territory of Beyukdash, Kichikdash, Jingirdag mountains and Yazvly hill in Gobustan. The ancient rock inscriptions and other archeological monuments of Gobustan describe a ten-thousand-year history, from the early Middle Stone Ages (Mesolith) up to the Middle Ages.

Key words: Archaeological minerals, anthropological type, Mesolithic, Microlitic technique, Barrow